

АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. Ю. Вінков, м. Київ

Обстоюється думка, що в основі соціального капіталу лежить взаємодія між представниками різних соціальних груп, яку слід розуміти як процес формування взаємних ставлень одне до одного. З'ясовано, що такі взаємні ставлення передують взаємодії та можуть впливати на міжгрупову комунікацію. Розглянуто трансформацію соціального капіталу як одну із форм адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, перебудову структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що дає змогу зберегти або відновити їх статус. Визначено, що втрата соціального статусу та розрив соціальних зв'язків спричинюють стан фрустрації, що зрештою в разі ненадання допомоги може призвести до дезадаптації. Наголошується, що соціальне оточення може позитивно впливати на адаптацію постраждалих від воєнного конфлікту або ж, навпаки, посилювати дезадаптацію. Показано, що дослідження взаємин представників різних соціальних груп може сприяти вирішенню проблеми ефективності адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальні мережі, адаптація, картина світу, ставлення, воєнний конфлікт, соціальний статус.

Проблема. Війна на сході України породила безліч соціальних проблем, до яких суспільство не було готове. Незворотні людські жертви, втрата громадянами свого житла і місця роботи через активні бойові дії, пошук нового місця проживання і роботи – усе це вимагає від дослідників нових, нестандартних підходів до вирішення численних проблем, пов'язаних із такою складною ситуацією. Окрім фінансової підтримки, яку частково бере на себе держава, громадянам, що потерпають від таких проблем, необхідна й психологічна допомога [7]. У таких ситуаціях значний ресурс психологічної допомоги може критися і в самому соціальному оточенні. Те, як приймає оточення на новому місці проживання тимчасово переміщених осіб, як воно ставиться до військових, які повернулися із зони АТО, – це лише вузький аспект глобальної проблеми наслідків воєнного конфлікту на сході України. Тому вивчення ставлення суспільства до самої війни, до постраждалих від цих подій громадян може допомогти оптимізувати соціальну адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічний зміст проблеми адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту на сході України в контексті трансформації соціального капіталу.

Кожна людина є носієм соціального капіталу, який дає їй змогу вирішувати певним чином свої проблеми. Представники різних груп, між якими утворюються стійкі зв'язки, формують основу соціального капіталу суспільства і стають одне для одного ресурсом задоволення різноманітних потреб. Повна втрата або затухання зв'язків із цими представниками призводить до трансформації соціального капіталу, змушує людину шукати нові знайомства. Звісно, такі соціальні зв'язки вибудовуються не відразу, іноді пошук потрібних знайомств триває дуже довго. Різноманітні події, такі як переїзд в іншу країну або місто, вимушене переселення не із власної волі, руйнують наявний соціальний капітал і, відповідно, звичний спосіб життя. Тому особа змушена витратити значні ресурси для нормалізації свого життя.

У контексті означеної нами проблеми під наслідками воєнного конфлікту слід розуміти втрату того звичного способу життя, завдяки якому значна частина суспільства задовольняла свої потреби, розв'язувала певні проблеми. Структура соціальних зв'язків, якими послуговувалися вони, давала змогу підтримувати відповідний рівень життя. Розрив же цих зв'язків зруйнував налагоджену роками структуру, а відповідно, відбулася і втрата значної частини соціального капіталу. Наслідком цієї втрати стає відтермінування в часі задоволення потреб, а зрештою – поглиблення стану фрустрації. Проте не всяка перешкода викликає стан фрустрації, а тільки той бар'єр, що суб'єктивно оцінюється особою як такий, який неможливо подолати. Це пояснюється передусім тим, що особа або переоцінює власні можливості, або недооцінює складність соціальної ситуації [4, с. 94]. Тому більшість людей, що зазнали таких втрат, прагнуть змінити наявну ситуацію шляхом адаптації до нових умов, намагаються повернути той комфорт, який у них був до цих подій, або хоч якось наближено відтворити ті умови, в яких вони жили: облаштувати побут, знайти роботу, зав'язати нові знайомства тощо. Тобто прагнення до впорядкування свого життя відображається в намаганні відтворити соціальний капітал відповідно до сформованих раніше уявлень про життєву норму.

Відтворити звичний спосіб життя вдається не завжди. Не кожному щастить досягти того рівня, якого він прагне, і це може спричинити дезадаптацію. За А. Налчаджяном, труднощі адаптації виникають в усіх тих соціальних ситуаціях, де особа не набула відповідних форм поведінки, спілкування і навичок виконання соціальних ролей. Проблема адаптації постає особливо гостро тоді, коли людина зазнала невдачі. Серед таких невдач можуть бути:

- розрив між особою і середовищем;
- дезорганізація діяльності;
- дискредитація плану;

- порушення контролю і самоконтролю особи;
- дискредитація засобів і способів досягнення [4, с. 111].

Оптимізувати адаптацію представників спільноти, що зазнала втрат через воєнний конфлікт, можна, зокрема, налагодженням нових знайомств, а отже, йдеться про способи трансформації соціального капіталу. Під трансформацією соціального капіталу ми розуміємо процес перебудови структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм адаптуватися до нових соціальних умов, у яких вони опинилися, та повернути втрачений соціальний статус у суспільстві. Такий трансформаційний процес можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту.

Питання щодо структури соціального капіталу різнобічно висвітлюється у працях соціологів та соціальних психологів. Визначення соціального капіталу дають, зокрема, П. Бурдє, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та інші дослідники. У структурі соціального капіталу вони виокремлюють соціальну складову, до якої можна віднести стійку мережу соціальних зв'язків, належність до певної групи або членство в ній, цінності, принципи, норми і правила, що регулюють відносини всередині цієї групи, зобов'язання, які беруть на себе члени групи [2; 3; 5; 10]. А. М. Татарко включає, наприклад, у структуру соціального капіталу суспільства аутгрупову толерантність і громадянську ідентичність [7]. С. І. Позняк визначає параметри соціальної взаємодії в соціальному капіталі: ставленнєві (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); когнітивні (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); поведінкові (настановлення та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури) [6].

П. Бурдє зауважує, що теорія побудови соціального простору повинна передбачати розрив з економізмом, який призводить до редукції соціальної сфери як багатовимірного простору до одного лише економічного поля, та з об'єктивізмом разом з інтелектуалізмом, який ігнорує існування символічної боротьби між різноманітними полями. Соціальне поле Бурдє описує як багатовимірний простір позицій агентів, сила яких визначається тим, яким обсягом капіталу вони володіють. Це визначає їхній соціальний статус у стосунках з іншими [1, с. 55]. Виходить, слід враховувати насамперед позиції соціальних агентів (у нашому випадку – представників різних соціальних груп, що задіяні у воєнному конфлікті), а отже, структура соціального капіталу повинна містити в собі ще й соціально-психологічну складову.

Вагомим доповненням до теорії соціального капіталу може слугувати теорія символічного інтеракціонізму, яскравим представником якої є

Т. Шибутані. Відповідно до цієї теорії суспільство – це результат комунікації, який можна охарактеризувати як встановлення певного ступеня згоди між різними соціальними групами. Ця згода досягається шляхом формування спільної картини світу, яка, у свою чергу, організовується за допомогою певних символів для позначення різних об'єктів, подій і ситуацій. Така картина світу формує в підсумку свій соціальний світ і відповідну культуру, в яких вибудовується ієрархія досягнень і статусів. Відповідно до картини світу відбувається категоризація об'єктів соціальної дійсності, приймаються рішення, наділяються критерієм важливості чи неважливості різноманітні ситуації, а також визначається статус тих соціальних об'єктів, які оцінюються групою в цілому [11].

Важливою складовою соціального капіталу є соціальний статус особи, під яким розуміють займане нею місце в структурі соціальної групи. Кожна група вибудовує ієрархію офіційних статусів, і кожний її член посідає той чи інший статус, що визначає певні права й обов'язки, за допомогою яких регулюються взаємовідносини між членами групи [7, с. 133].

Людина визначає своє місце всередині більш великої спільноти, відносить себе до певної категорії, приймаючи пов'язані з цією позицією обов'язки й очікуючи, що інші визнають її права. Тому багато в поведінці індивіда направлено на те, щоб зберегти або підвищити свій статус. Хоча всі люди йдуть на певні жертви, щоб зберегти свій статус, для більшості з них існує лише обмежене коло інших, з чією думкою потрібно рахуватись. Люди вибірково сприйнятливі особливо до реакцій тих, хто включений в еталонну групу. Оскільки суспільство складається з багатьох соціальних груп, які для певної кількості людей є еталонними, і стількох же різних ліній кар'єри, людина, яка досягла вершин успіху в одному соціальному світі, може бути зовсім невідомою в іншому. Отже, соціальне поле, де індивід має статус і намагається робити кар'єру, завжди обмежене границями комунікації.

Кожна група має свою ієрархію статусів, окремі ж учасники прагнуть зайняти своє місце в цій ієрархії. У процесі засвоєння системи цінностей групи неминує відбувається оцінювання як себе, так і учасників своєї групи на відповідність здобутому статусу. Проте учасники, оцінюючи вчинки представників інших груп, прийняті в них ієрархії статусів і досягнень, можуть як схвально відгукуватися про них, так і засуджувати. Тобто від тих уявлень, що складають групову норму, залежить формування ставлень до іншої групи.

Як уже зазначалося, в основі соціального капіталу лежить взаємодія між представниками як усередині однієї соціальної групи, так і різних груп. Тому цю взаємодію доцільно розглядати не тільки як процес взаємних впливів, а і як процес формування ставлень учасників одне на одного. Адже взаємодія може бути безпосередньою, коли представники групи

мають можливість впливати одне на одного і формувати уявлення одне про одне на основі власного досвіду, й опосередкованою, коли основою формування уявлень про представника іншої групи стає чужий досвід, який вони отримують від своїх знайомих або через ЗМІ. Але, в будь-якому випадку, від сформованих ставлень до представників інших соціальних груп й очікування від них певних дій залежатиме, як буде налагоджуватися міжгрупова комунікація, чи будуть виникати в подальшому нові конфлікти або чи буде зростати соціальне напруження всередині суспільства.

Адаптація спільноти до умов і наслідків війни залежатиме від налагодження конструктивного діалогу між представниками різних соціальних груп, які в той чи інший спосіб були задіяні в цьому конфлікті. На заваді конструктивному діалогу можуть стати соціальні експектації та стереотипи. Кожна із цих груп так чи інакше сформувала своє бачення причин воєнного конфлікту на сході України. І це, зрозуміло, впливає на взаємовідносини між ними. Кожна з них покладає певну відповідальність за ту ситуацію, в якій вони опинилися, як на представників своєї групи, так і на представників інших груп. Атрибуція відповідальності й очікування, які демонструють групи, можуть впливати на те, які будуть відносини між ними та стосунки між їхніми представниками, чи буде зростати напруження в суспільстві внаслідок суперечностей, а чи буде зменшуватися. Чим більші відмінності будуть проявлятися в їхніх уявленнях, тим більшою буде ставати дистанція в їхніх відносинах. Такі розбіжності підривають процес формування соціального капіталу суспільства в цілому.

Якщо згода досягається шляхом встановлення спільної картини світу, а взаємопроникнення картин світу дає змогу учасникам комунікації порозумітися між собою [10, с. 124], то для того, щоб налагодився міжгруповий діалог, потрібна хоча б якась міра згоди в деяких гострих питаннях, спільна позиція різних груп. Тому соціальну адаптацію можна розглядати як процес знаходження консенсусу між представниками різних груп, як узгодження очікувань і зобов'язань одне щодо одного. На всі ці групи покладається певна міра відповідальності за розв'язання цього конфлікту, і, відповідно, очікується реалізація певних дій з їхнього боку, виконання певних ролей. По суті, це є соціальний запит з боку суспільства, які дії має реалізувати кожна з груп, щоб досягти кінцевого результату, який теж може сильно різнитися для кожної з них. Невідповідність між цим соціальним запитом з боку суспільства та уявленнями представників окремих груп про своє місце в цьому конфлікті, а також очікуваними результатами породжуватиме розрив суспільних зв'язків між цими групами, а відтак і руйнування соціального капіталу суспільства в цілому. Такий процес призводитиме до зростання соціального напруження і в подальшому може стати причиною соціального протистояння в суспільстві.

Проте проблеми адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту не обмежуються тільки пошуками консенсусу всередині суспільства. Воєнний конфлікт на сході України нерівномірно вплинув на суспільство, і деякі соціальні групи відчули на собі більш сильний його вплив. По-перше, тут слід враховувати “дистанцію” від подій, що відбулись. Адже одна справа – стежити за подіями через ЗМІ, інша ж – бути в самому епіцентрі цих подій. Тому й соціально-психологічні особливості перебігу адаптації до них будуть різними в цих групах, які є суб’єктами в побудові соціального капіталу. У таких ситуаціях спільнота поступово адаптується до нових подій шляхом долання отриманої внаслідок воєнного конфлікту травми [9]. По-друге, окрім адаптації до травми, відбувається ще й адаптація до нових умов, в яких опиняються представники групи. Усі ці труднощі – лише частина тих проблем, які були породжені наслідками війни. Навіть ті, хто начебто був далеко від епіцентру подій, змушені коригувати власну поведінку відповідно до нових реалій. Хоч вони й лишилися спостерігачами, проте все одно виступають суб’єктами взаємодії з тими, хто пережив ці події, і можуть впливати на перебіг адаптації постраждалих.

Відповідь на питання, хто є суб’єктом воєнного конфлікту, не може бути однозначною. Адже з погляду суспільної свідомості таким суб’єктом може ставати навіть той, хто не брав безпосередньої участі в бойових діях. Так, прихильники В. Януковича часто винуватцем початку воєнних дій на Донбасі називають Майдан і “Госдеп”, а прихильники Майдану – чинного президента РФ В. Путіна, хоча фізично участь у конфлікті він не бере. У контексті досліджуваної нами проблеми важливими є саме ті суб’єкти воєнного конфлікту, які відчули на собі наслідки війни, і ті учасники, на яких покладається з погляду масової свідомості відповідальність як за причини цих подій, так і за наслідки.

До соціальних груп, що пов’язані з воєнним конфліктом і є його суб’єктами, можна віднести представників:

- органів державної влади;
- організацій, що надають допомогу постраждалим: медичних служб, соціальних служб тощо;
- волонтерських об’єднань, які допомагають тим, хто постраждав від конфлікту, і тим, хто захищає Україну;
- ЗМІ, до яких відносять журналістів, блогерів, телеведучих та ін.

Це також:

- тимчасово переміщені унаслідок воєнного конфлікту особи (тут можна виокремити дві групи громадян України: перша група – це вихідці з Криму, друга – вихідці з Донбасу; кожна з них теж ділиться на дві групи: ті, що перебувають на території України, і ті, що виїхали за її межі);

- громадяни України, що опинилися на тимчасово окупованій території (дві групи: Крим і Донбас);

– громадяни України, які задіяні безпосередньо в бойових діях по обидва боки конфлікту; серед них військовослужбовці ЗСУ, добровольці та громадяни України і ті, що воюють за так звані ДНР-ЛНР проти України;

– українське суспільство в цілому.

У суспільній свідомості ці окремі соціальні групи набувають суб'єктних характеристик у власне сприйнятті, наділяються певними властивостями, стереотипізуються образи цих груп та відповідно виробляються ставлення до них і способи взаємодії з ними. Такі ставлення потребують більш глибокого вивчення, адже в суспільній взаємодії всі ці групи є активними суб'єктами, а значить, і важливою складовою соціального капіталу.

Висновки. Отже, процес трансформації соціального капіталу можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. Цей трансформаційний процес являє собою перебудову структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм адаптуватися до нових соціальних умов, у яких вони опинилися, повернувши втрачений соціальний статус у суспільстві. У цьому контексті процес набуття соціального капіталу важливо розглядати як взаємодію між соціальними суб'єктами, у даному випадку – між соціальними групами, які пов'язані із цим конфліктом. Проте саму взаємодію слід розуміти не тільки як процес взаємних впливів представників різних груп, а і як процес формування взаємних ставлень одне до одного. Адже основний ресурс психологічної допомоги для постраждалих від воєнного конфлікту криється в самому соціальному оточенні. Від того, яке ставлення буде між соціальним оточенням і постраждалими від воєнного конфлікту, залежатиме, наскільки швидко відбуватиметься їхня адаптація до умов і наслідків воєнного протистояння.

Література

1. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Бурдьє П. Формы капитала / Пьер Бурдьє // Экономическая социология – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки современность. – 2001. – № 3 – С. 122–139.
4. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
5. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм. – М. : Ad Marginem, 1996. – 288 с.
6. Позняк С. І. Соціальна взаємодія в політичній картині світу студентської молоді / С. І. Позняк // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 205–215.

7. Семігіна Т. В. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб / Т. В. Семігіна, Н. Є. Гусак, С. О. Трухан // Український соціум. – 2015. – № 2 (53). – С. 65–72.
8. Татарко А. Н. Психологическая структура социального капитала: анализ и эмпирическое исследование / А. Н. Татарко // Модернизация экономики и глобализация : в 3 кн. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. – Кн. 2. – С. 372–382.
9. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції / О. В. Тополь // Вісник. – 2015. – № 124. – С. 230–233.
10. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php.
11. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.

References

1. Bourdieu, P. (1993). *Sotsiologiya politiki* [Sociology of Politics]. Moscow: Socio-Logos Publ. (rus).
2. Bourdieu, P. (2002). *Formy kapitala* [Forms of Capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], vol. 3, no. 5, 60–74 (rus).
3. Coleman, J. (2001). *Kapital sotsialnyi i chelovecheskiy* [Social and Human Capitals]. *Obschestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 3, 122–139 (rus).
4. Nalchadzhyan, A. A. (2010). *Psikhologicheskaya adaptatsiya: mekhanizmy i strategii* [Psychological adaptation: mechanisms and strategies]. Moscow: Eksmo Publ. (rus).
5. Putnam, R. (1996). *Chtoby demokratiya srabotala. Grazhdanskiye traditsii v sovremennoy Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Moscow: Ad Marginem (rus).
6. Poznyak, S. I. (2015). *Sotsialna vzaiemodiia v politychniy kartyni svitu studentskoi molodi* [Social Interaction in the Political Worldview of Students]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 35 (38), 205–215 (ukr).
7. Semyhina, T. V., Husak, N. Ye., Trukhan, S. O. (2015). *Sotsialna pidtrymka vnutrishnio peremishchenykh osib* [Social Support of Internally Displaced Persons]. *Ukrainskyi sotsium* [Ukrainian society], 2 (53), 65–72 (ukr).
8. Tatarco, A. N. (2009). *Psikhologicheskaya struktura sotsialnogo kapitala: analiz i empiricheskoye issledovaniye* [Psychological Structure of Social Capital: analysis and empirical study]. *Modernizatsiya ekonomiki i globalizatsiya* [Modernization of Economy and Globalization], Moscow, Publishing house of State University Higher Economic School, 2, 372–382 (rus).
9. Topol, O. V. (2015). *Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia uchasykiv antyterrorystychnoi operatsii* [Social and Psychological Rehabilitation of the Anti-terrorist Operation Participants]. *Visnyk* [Messenger], 124, 230–233 (ukr).
10. Fukuyama, F. (1999). *Velikiy razryv* [The Great Disruption], http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php (rus).
11. Shibutani, T. (1994). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).

Винков В. Ю. Адаптационный потенциал трансформации социального капитала сообщества в условиях военного конфликта

Обосновывается мнение, что в основе социального капитала лежит взаимодействие между представителями различных социальных групп, которое следует понимать как процесс формирования взаимных отношений друг к другу. Установлено, что такие взаимные отношения предшествуют взаимодействию и могут влиять на межгрупповую коммуникацию. Рассмотрена трансформация социального капитала как одна из форм адаптации сообщества к условиям и последствиям военного конфликта, перестройку структуры социальных связей как отдельных лиц, так и сообщества в целом, что позволяет сохранить или восстановить их статус. Определено, что потеря социального статуса и разрыв социальных связей вызывают состояние фрустрации, что в конечном итоге без оказания помощи может привести к дезадаптации. Подчеркивается, что социальное окружение может оказывать положительное воздействие на адаптацию пострадавших от военного конфликта, или же, наоборот, усиливать дезадаптацию. Показано, что исследование отношений представителей различных социальных групп может способствовать решению проблемы эффективности адаптации сообщества к условиям и последствиям военного конфликта.

Ключевые слова: социальный капитал, социальные сети, адаптация, картина мира, отношение, военный конфликт, социальный статус.

Vinkov V. Yu. Adaptation potential of the community social capital transformation in the conditions of a military conflict

The author argues that the basis of social capital is constituted by the interaction of different social groups, which should be interpreted as a process of formation of their attitudes to each other. Such attitudes are prior to interaction and can have an impact on the group communication. Transformation of social capital as a form of the community adaptation to conditions and consequences of a military conflict as well as restructuring of social links both of an individual and a community as a whole, which enables them to preserve and renew their status, have been under consideration. It has been proved that losing one's social status and breaking social links lead to the state of frustration, which, in the long run, may cause disadaptation if no help is provided. It is emphasized that social environment can have either a positive influence on adaptation of the military conflict victims or, on the contrary, aggravate disadaptation. The Investigation of the relationships between representatives of different social groups may facilitate the solution of the problem of effective adaptation of the community to the conditions and consequences of a military conflict.

Key words: social capital, social networks, adaptation, world outlook, attitudes, military conflict, social status.